

Завальна Ж. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

АНТРОПОЛОГІЧНЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ В ДОГОВІРНМУ РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН

ANTHROPOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF AGREEMENT-BASED REGULATION OF RELATIONS

У статті відображено результати початкового етапу дослідження основ договірної взаємодії з позицій правової психології та правової антропології. Обґрунтовується наукова необхідність та об'єктивність такого підходу для вивчення договірної взаємодії. Такий підхід дасть можливість узагальнити наукові підходи до розуміння та вирішення проблем договірного регулювання у будь-якій правовій сфері.

Ключові слова: *договірне регулювання, договірна взаємодія, самоусвідомлення, передумови здатності до взаємодії, передумови здатності до договірного регулювання.*

В статті отримані результати початкового етапу дослідження договірного взаємодія з точки зору правової психології та правової антропології. Обґрунтовується наукова необхідність такого підходу при вивченні договірного взаємодія. Такий підхід дасть можливість узагальнити наукові підходи до розуміння та вирішення проблем договірного регулювання в різних правових сферах.

Ключевые слова: *договорное регулирование, договорное взаимодействие, осознание, предпосылки к способности взаимодействовать, предпосылки способности к договорному регулированию.*

The article deals with the grounds of investigating the basics of agreement-based interaction with regard to the positions of legal psychology and legal anthropology. Scientific necessity and objective character of this approach to studying agreement-based interaction are substantiated. This method allows generalizing scientific approaches to understanding and solving of agreement-based regulation problems in any judicial sphere.

Key words: *agreement-based regulation, agreement-based interaction, self-awareness, precondition of the ability to interact, preconditions of the aptitude to agreement-based regulation.*

Дослідження правових проблем у ХХ столітті проходило під впливом марксистської ідеології та засилля позитивістського підходу до розуміння права і його інститутів, що характеризувалося яскравим протиставленням держави і права до людини.

Сьогодні все більше правознавців говорить про необхідність під час вивчення проблем правотворчості та правозастосування враховувати особливості людської природи. Звернення до антропологічного аспекту вивчення цих проблем або хоча б його врахування може дати відповіді на багато питань, пов'язаних із підвищенням ефективності застосування норм права та вибудовування і втримання сталого правопорядку.

Застосування антропоцентричного підходу у правовому дослідженні дає змогу перебороти домінування соціоцентричних, державоцентричних настанов та забезпечити подолання відчуження людини від держави й інших публічних інститутів та їх продуктів (у тому числі і продуктів законодавчої та правозастосовної діяльності). Вивчення проблем права логічніше здійснювати від вивчення людини як первинної правової реалії. Сьогодні сучасна антропологія вимагає від дослідників вивчення не лише природної та культурної, але й духовної сфери людини. Це пов'язано з тим, що класичний антропологізм виходив із того, що людина вільна в межах зовнішньої (об'єктивної) необхідності. На відміну від цього

сучасна антропологія розглядає свободу людини як можливість виходу за межі соціальної та природної необхідності [1].

Зміна поглядів також пов'язана з тим, що в класичному антропологізмі загальнолюдське перебувало в опозиції до індивідуального, становлячи принципову суперечність. Сучасний антропологізм ставить завдання вирішення цієї суперечності шляхом виявлення паралелей між загальнолюдським та загальноіндивідуальним [2]. Вивчення внутрішнього світу людини дає змогу розкрити людину з позиції реалізації її творчих здатностей як творця правової, соціальної та державної реальності. Юридична антропологія дає змогу відійти від державного монополізму правотворення, що закріпачує її вольові прагнення у зачарованому колі нормативних актів державних чиновників, натомість дає змогу визнати силу правотворчого плюралізму, що дає людині можливість самостійно обирати розумні альтернативи поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Право сьогодні все більше мислиться не як результат покарання за здійснене злочиння, а як інструмент запобігання конфліктам. Тобто зміна караючої функції на превентивну як ніколи раніше вимагає вивчення саме права як права примирення. У цьому напрямі відкривається можливість більш глибокого вивчення такої чесноти людини, як толерантність (поступливість). Названа якість людини є

основою для будь-якої взаємодії у суспільстві. Серед усього варіативного ряду взаємодії у суспільстві нас цікавитиме тільки той вид взаємодії, який підпадає під правовий вплив і можливість встановлення взаємодії узгоджено за доброю волею осіб – учасників відносин. Тому на початковому етапі науковий пошук зводиться до виявлення тих якостей, які є значимими та необхідними для суб'єктів – учасників такої взаємодії.

Проблеми взаємодії осіб у суспільстві розглядалися представниками психології, соціології, політології, антропології. Не відкидаючи напрацювань названих наук, більшу увагу звернемо на антропологічний ракурс висвітлення проблем договірної взаємодії. Серед представників антропології права цю тематику тим чи іншим чином в своїх працях вивілювали В.С. Бігун, Б.А. Головка, А.П. Заєць, А.І. Ковлер, Ю.Н. Оборотов, Л.М. Опейда, Ю.О. Павленко, О.А. Пучков, А.О. Синах, С. Сегеда, Н.В. Разуваєв, Н. Рулан, І.Л. Чеснов, Л.А. Харитонов, Н.В. Хамитов, В.В. Шаронов та інші.

Незважаючи на те, що договірне регулювання відносин сьогодні перебуває у центрі уваги науковців – представників різних галузей права, дослідження суб'єктивної сторони договірної взаємодії, на наш погляд, вимагає подальшого розроблення. Це зумовлює необхідність наукової розвідки цього питання з урахуванням антропологічних та психологічних аспектів. Ця стаття має своєю метою підвищення ефективності правового регулювання договірної взаємодії у сучасних умовах. Завданням статті є аналіз наукових підходів правової антропології та правової психології для виявлення психологічних та антропологічних передумов здатності особи до договірної взаємодії.

Особливої цінності набуває вивчення 1) правосвідомості, суверенітету свого та інших, здатності дотримання норм поведінки та підпорядкування їм; 2) правової культури, правотворчості під час створення та застосування форм договірного регулювання, ролі та місця правових цінностей у договірній взаємодії.

Основним питанням для правової антропології є визначення, хто є суб'єктом права. Іншими словами – завдяки якій властивості ідентифікуємо суб'єкта права, які його здатності роблять право можливим. Філософська антропологія визначає людину здатною до права. Якщо розширювати це положення, то до предмета також входить вивчення здатності людини до відпрацювання правил та дотримання правового порядку. Правова антропологія сприймає людину через її правові здатності – до правової поведінки, правового мислення, правової творчості. Таке бачення людини походить від французького класика юридичної соціології Ж. Карбоньє, який вважав, що людина, підтримуючи свою культуру та виходячи зі своєї ментальності, здатна сприймати та створювати право [3].

Так само стоїть питання про суб'єкта договірної взаємодії, про одну з його здатностей – обирати серед інших соціальних та правових форм регулювання відносин форми договірного регулювання.

Вивчення антропологічних передумов застосування договірних способів встановлення відносин дає можливість виявити та дослідити причини, які змушують людину перебувати у договірній взаємодії з іншими особами в соціумі. Мається на увазі виявлення тих здатностей, внутрішніх і зовнішніх факторів, які роблять людину юридичною – правовим суб'єктом. Саме правовим суб'єктом стає у процесі своєї діяльності. Але не в сенсі того розуміння діяльності, яке вкладається теорією права у зміст нормативних джерел, створених державним законодавством, а у філософському розумінні, де на перший план виходить рефлексивна діяльність людини, зумовлена розумними стимулами, спрямована на забезпечення безпечного існування та співіснування. Із рефлексивної діяльності виходить здатність розуміння, дотримання, створення норм поведінки та використання їх у тому чи іншому засобі впливу на відносини. У цьому простежується «юридичність» людини. З одного боку, вона здатна проявляти творчість і створювати правила (норми) поведінки, а з іншого – підпорядковуватися їм.

Феномен «юридичної людини» розглядається в юридичній філософії як носій дійсної правосвідомості. Сполучення в одній людині трансцендентного та емпіричного відображає зміст існування людини в суспільстві. Таке уявлення про «юридичну людину» найближче до юридичної концепції про наявність у суб'єкта права дієздатності [4]. Така людина має природну здатність до ціннісно-орієнтованої діяльності. Ця діяльність складається із сукупності актів, спрямованих на буття та підтримання цінностей, роблячи їх життєво-реальними. Такі акти діяльності спрямовані насамперед на сприйняття інших як таких, що мають цінність самі по собі (незалежно від ступеня їх ваги у суспільстві чи майнової оцінки їхньої власності), і таких, які пов'язуються із тими актами діяльності, що здійснені заради них.

Така діяльність має внутрішню підставу у сукупності двох актів, таких як 1) акт усвідомлення самого себе – здатність до самоусвідомлення; 2) акт усвідомлення іншого – визнання іншого.

1. Здатність до самоусвідомлення одним із елементів психологічної діяльності людини, психічним актом, який має своїм змістом засвоєння власної цілісності для самого себе, власних тілесних, емоційних, духовних кордонів, меж, усвідомлення власних природних та культурних можливостей із виокремленням обсягів автономії, свободи волі та діяльності. Прихід такого усвідомлення може бути набутий емпіричним (найчастіше) або теоретичним шляхом. Таке усвідомлення можливостей здійснювати вольові акти чи залишатися за своєю волею пасивним є психологічним аспектом того, що в нормативізмі прийнято називати дієздатністю або підсудністю.

2. Акти щодо визнання інших по суті є правовою здатністю, оскільки є основним елементом суб'єктивної сторони правосвідомості. Акт визнання є особливо цінним для права договірного регулювання, тому що в цей момент відбувається

отождження, прирівнювання одним суб'єктом до себе всіх інших і приймається рішення про можливість чи неможливість побудови, встановлення відносин із таким іншим. Якщо переформатувати цей акт із антропологічного у звичний формат сучасної нормативістської концепції праворозуміння, то він може бути представлений як еквівалент принципу формальної рівності. За словами В.С. Нерсисянца, одна із проблем права пов'язана з принципом формальної рівності, а саме з його утворенням джерел, об'єктивним виразом своїх потреб та бажань у нормах та правовими феноменами, такими як правотворчість, правовідносини, правові норми тощо [5].

Здатність до усвідомлення іншого. Визнання іншого вважалось німецькими філософами-класиками особливим станом самосвідомості, під час якого суб'єкт прагне показати себе як вільну особистість на фоні зіставлення себе з іншим. Це зумовлено подвійною природою людини, яка виражається в сукупності тілесного й емоційного (духовного). Для здійснення акту сприйняття необхідно, щоб особи сприймали один одного не тільки як носії природного, але й як вільні істоти. Тільки на такій основі досягається взаємно вільне, істинно вільне визнання. «Я тільки тоді істинно вільний, якщо інший також вільний і мною визнається вільним» [6].

Російські філософи ХХ століття також звертали увагу на те, що взаємне визнання є підґрунтям правовідносин, і саме в актах визнання створюється правоздатність і людина соціальна перетворюється на правового суб'єкта [7]. Відносини визнання є інтелектуальними, свідомими та розумними актами. Тому здатність до визнання виникає тільки на відповідному ґрунті інтелектуальної та моральної зрілості людини, яка в концепції позитивного праворозуміння представляється як повноліття. Тобто людина усвідомлює, що відбувається з нею та з іншими.

Усвідомлення своєї діяльності та співвіднесення її з діяльністю інших має результатом встановлення соціальних взаємозв'язків, які засновуються на сукупності довіри та внутрішнього переконання щодо необхідності і потрібності встановлення та підтримання цих зв'язків.

У літературі вказується, що для опису процесів на рівні індивідуальної свідомості використовується термін «установка» (переконання). Установка розглядається як заснований на досвіді особи суб'єктивний стан особи, пов'язаний із цінностями, сенсом, значенням для неї того чи іншого об'єкта, що спонукає діяти певним чином. Установка – це готовність до здійснення задалегідь визначеної форми поведінки як реакції на об'єкт чи ситуацію.

Правова установка – це готовність особи проявляти свою активність у сфері вивчення, реалізації та застосування права, а також у правотворчості. Це певне налаштування всіх структурних елементів правосвідомості таким чином, щоб діяти відповідно до вимог правової норми, тобто головна ознака правової установки – це готовність діяти відповідно до вимог норми.

Необхідно говорити не тільки про готовність, але й про переконаність у вірності рішень та поведінки.

У договірному регулюванні потрібна стійка настанова, яка переростає переконання. При цьому готовність – це придатність (пасивний стан) до договору, а переконання є основою для здатності (можливість активної участі) до договору.

3. Антропологічні передумови здатності до договірному регулювання. Філософсько-правовий дискурс дає змогу розглядати людину не тільки як природну, але й як культурну істоту. Особливість полягає в тому, що життя людини перебуває одразу в трьох площинах – у природі, соціумі та культурі. Для ефективності договірному регулювання велике значення має врахування природних програм поведінки людини. Простежується пряма взаємозалежність між цими явищами: чим гармонійнішими будуть правила поведінки із природними виявами, тим вищою буде ймовірність добровільного підпорядкування цим договірним регуляторам. І навпаки, чим різочіший контраст із природними схильностями людини, тим менше шансів на дотримання норм та досягнення цілі договірному регулювання.

Але природні вияви можуть бути дисфункціональними як для самої людини, так і для соціуму, в якому вона перебуває. Природні схильності потребують соціального коригування (у тому числі і в договірних формах). Встановлення договірному регулювання поведінки осіб та відносин загалом є одним із важливих елементів культури. У процесі культурного (можна говорити ще загальніше – цивілізаційного) розвитку удосконалюються певні договірні порядки поведінки для всіх сфер життя. Прагнення до стабільної безпеки досягається саме через орієнтацію на безпечну поведінку, засновану на довірі учасників відносин між собою (внутрішній рівень) та загалом до соціуму в особі їх авторитетів (зовнішній рівень).

Такі орієнтири відпрацьовуються на рівні культурних та соціальних цінностей і виставляються у вигляді цінності. Останні є узагальненими напрямками розвитку права загалом і передумовою обрання того чи іншого правового засобу для регулювання відносин. Серед ціннісних орієнтирів, які можуть бути взяті за основу для договірному регулювання, особливо виділяються свобода і довіра.

Свобода як ціннісний орієнтир для побудови та застосування договірному регулювання до суспільних відносин проявляється на психічному рівні у вигляді самоусвідомлення можливості вільно діяти та приймати рішення відповідно до своїх внутрішніх потреб. На соціальному рівні цінність свободи виражається в усвідомленні вільних дій інших, а також одночасно в усвідомленні обмеженості своєї свободи свободою іншого. За відсутності необхідних норм поведінки для врегулювання відносин у договірний спосіб особа-учасник має також усвідомлювати внутрішню свободу для створення чи зміни існуючих правил, яка насамкінець виливається у свободу творчості.

Довіра є ціннісним елементом, що забезпечує стаке безконфліктне колективне існування в соціумі. Покладення сподівань на особу,

яка зобов'язалася, передбачає як суб'єктивне очікування виправдання довіри, так і наявність об'єктивних умов для реалізації взятих зобов'язань у вигляді легітимації правил поведінки у формах договірної взаємодії. Саме довіра, яка створює сприятливу атмосферу для розвитку співпраці і продуктивної взаємодії у тривалій перспективі, сприяє виробленню спільних інтересів і цілей. Феномен довіри базується на інтересах, які мають пов'язувати учасників відносин довіри в деяку єдність задля загальної вигоди, водночас

захищаючи їх від взаємних зловживань, оскільки це не входить у сферу їх обопільних інтересів [8].

Висновки. Вирішення проблеми правового регулювання не завжди лежить у площині самого правового поля. Для вирішення такого роду проблем необхідно вийти за межі права і звернутися до вивчення інших аспектів, які пов'язані із правом, а ми бачимо їх прояв саме через збій у правовій сфері. Саме у зв'язку із цим у дослідженнях правового напрямку важливо враховувати психологічні, антропологічні та соціальні характеристики учасників договірної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антропологія права: навч. Посібн. / за ред. В.І. Кушерця. – К. : Знання України, 2011. – 223 с. – С. 107.
2. Шаронов В.В. Основы социальной антропологии. – СПб. : Лань 1997. – С. 28–34.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология: Пер. с фр./пер. и вступ. ст. В.А. Туманова. – М.: Прогресс, 1980. – 352 с. – С. 61.
4. Антропологія права : навч. Посібн. / В.І. Кушерець, В.М. Кравець, С.О. Масьондз та ін.; за ред. В.І. Кушерця. – К. : Знання України, 2001. – 223 с. – С. 93.
5. Нерсесянц В.С. Философия права: учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 652 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – М. : 1977. – Т. 3. Философия духа. – С. 241.
7. Ильин И.А. О сущности правосознания : соч. В 2т. – Т. 1. – М. : Парогъ, 1993. – 235 с.
8. Hardin R. Trust (Key Concepts). – Cambridge: Polity Press, 2006. – 216 p.